

НАШРЛАРНИНГ МАЖБУРИЙ НУСХАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

*Қўчқорова Назокат,
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
Ахборот-кутубхона фондларини комплекшлаш хизмати
етакчи мутахассиси*

Нашрларнинг мажбурий нусхаси қонунчиликда белгиланган тартибда кутубхоналар ва бошқа муассасалар томонидан рўйхатга олиш ва уларнинг ҳисобини юритиш, ахборот-кутубхона фондларини комплекшлаш ҳамда нашрларнинг давлат архивларини яратиш, шунингдек, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тақдим этилади.

Тарихга назар солсак, 1537 йилда мажбурий нусхаларни тақдим этиш тартиби биринчи маротаба Францияда жорий этилган. Кейинчалик, 1588 йилда эса, Рига Давлат кутубхонаси (ҳозирги Латвия Давлат университети кутубхонаси) Рига шаҳар типографиясидан биринчилардан бўлиб, бир нусхадан мажбурий нусха ола бошлаган. Франция Миллий кутубхонасига 1667 йилда китобларга офортлар (гравюраларни металлдаги шакли), 1689 йилда эса, гравюралар, 1925 йилда барча график ва бадиий адабиётлар, 1941 йилда плакатлар, ноталар ва расмлар, 1963 йилда овозли тасмалар, 1975 йилда фотоҳужжатлар, 1977 йилда - киноишлар, 1992 йилдан бошлаб эса, барча турдаги ҳужжатлар мажбурий нусхалар қаторига киритилган.

Россияда эса, бу ишлар 1783 йилдан жорий қилинган бўлиб, мамлакатда чиқарилган барча нашрларнинг бир нусхаси мажбурий тартибда Петербургдаги Фанлар Академияси кутубхонасига тақдим этила бошланган. Белгияда 1966 йилда қабул қилинган қонунга асосан ҳар бир нашрнинг бир нусхаси мажбурий тарзда қироллик кутубхонасига топширилиши лозим бўлган. Германияда Лейпцигдаги Германия Миллий кутубхонасига 1912 йилдан ихтиёрий равишда, 1935 йилдан бошлаб

мажбурий тарзда тақдим этилган. Ҳозирги кунда нашр этилган ҳужжатларнинг икки нусхаси (ҳужжатлар нашрдан чиққаннан сўнг бир ҳафта ичида) бир нусхаси Германия Миллий кутубхонанинг Франкфуртдаги филиалига, иккинчи нусхаси Лейпцигдаги филиалига тақдим этилмоқда.

Мажбурий нусхаларни тақдим этиш дунёнинг (Голландия ва Швейцариядан ташқари) барча мамлакатларида қонуний жорий қилинган. Швейцария Миллий кутубхонаси кўпгина нашриётлар билан шартнома асосида мажбурий нусхаларни олади. АҚШда мажбурий нусхаларни Конгресс кутубхонаси қабул қилади. Бундан кўриниб турибдики, мажбурий нусхалар давлат қонунчилиги билан тарихан боғлиқ бўлган.

Мажбурий нусхани жорий этиш билан ўтган даврни акс эттирувчи нашрларни бир жойга тўплаш, шу тариқа, кутубхоналар тармоғи, библиографик ва илмий фаолиятни ривожлантириш, нашрларнинг ҳисобини юритиб бориш мақсади илгари сурилган.

Собиқ иттифоқ даврида 1920 йиллардан бошлаб қабул қилинган қарорларга асосан Ўзбекистонда чоп этилган нашрнинг мажбурий нусхалари кутубхоналарга келиб туша бошлаган. Ҳозирги «Янги аср авлоди» нашриёти томонидан иккинчи жаҳон уруши даврида талофат кўрган кутубхоналарга мажбурий нусхалар юборилган. 1931 йилдан бошлаб 180 номда бутун Собиқ иттифоқ Республикаларида чоп этилган рус тилидаги нашрлар, 30 номда чет тилларидаги нашрларнинг мажбурий нусхаларини ола бошлаган. Мажбурий нусха тизими жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, давлат китоб сақлаш жойлари вужудга келишига ёрдам берган ва республикалардаги кутубхона фондларини интенсив равишда ўсишини таъминлаган.

Кутубхоналар тизимини ислоҳ қилиш муносабати билан республикамизда ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси соҳасида вужудга келган аҳволни қонунчиликка мувофиқ асослаш ва қайта ташкил этиш зарурати долзарб масалага айланган. Бир неча йиллар давомида республикамиз кутубхоналари ўз фондларини миллий нашрларнинг тўлиқ мажмуи билан тўлдиришда қийинчилик сезмоқдалар. Ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси ажратилиши (тақсимланиши) лозим бўлган ахборот-кутубхо-

на институтлари доирасида ҳанузгача белгиланмаган. Айрим ҳолларда миллий матбуотнинг мажбурий нусхасини қабул қилувчилар олинган нашрларни фойдаланувчиларга етказиб бермайдиган, шунингдек, миллий ҳужжатлар бойлигини авлодлар учун сақлаш функцияларига эга бўлмаган муассасалар бўлиб қолмоқдалар. Мамлакатимиздаги Миллий кутубхона ва барча ахборот-кутубхона марказлари ана шундай функцияларга эгадир.

Ҳозирги кунда Миллий кутубхона фондининг тўлдирилишида мажбурий нусхалар муҳим аҳамиятга эга, лекин республикада фаолият юритаётган айрим нашриёт ва босмаҳоналар томонидан чоп этилаётган нашрларнинг мажбурий нусхаларини тақдим этишга эътиборсизлик билан ёндошиши, ўз навбатида Миллий кутубхонага келиб тушаётган мажбурий нусхалар сони кескин камайишига сабаб бўлмоқда.

Ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси тизимини шакллантириш куйидаги йўллар билан амалга оширилади:

- ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси асосидаги миллий ахборот-кутубхона фондини умумжаҳон маданий меросининг бир қисми сифатида тўлдириб бориш;

- ҳужжатларнинг мажбурий нусхасини давлат библиографик ҳисобидан ўтказиш, рўйхатга олиш, у ҳақда библиографик ва статистик маълумот тайёрлаш;

- ҳужжатлар мажбурий нусхасининг миллий ахборот-кутубхона фондида доимий сақланишини ташкил этиш ҳамда унинг ахборот хавфсизлигини таъминлаш;

- фойдаланувчиларга ахборот-библиография ва кутубхона хизмати кўрсатишда ҳужжатларнинг мажбурий нусхасидан фойдаланиш;

- жамиятни (оммани) барча турдаги ҳужжатларнинг мажбурий нусхалари ҳақида хабардор қилиш;

- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида нашр этилаётган ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси ҳақида ахборот алмашув соҳасидаги давлатлараро мажбуриятларни бажариш.

Нашрларнинг мажбурий нусхаси тизими давлат томонидан тартибга солинади ва куйидагича амалга оширилади: нашрларнинг мажбурий нусхалари сақланишини ва ундан жамоа-

вий фойдаланишни таъминлаш, оммавий фойдаланиладиган маълумотлардан фуқароларнинг эркин фойдаланиш ҳуқуқлари кафолатларини ҳимоя қилиш, таркибини белгилаш, нашрларнинг мажбурий нусхасини ишлаб чиқарувчилар, олувчилар ва ундан фойдаланувчиларнинг ўз мажбуриятларини бажариши ҳамда уларнинг ҳуқуқлари ҳимоя қилиниши устидан назорат олиб бориш.

Миллий ахборот-кутубхона фондларини шакллантириш жаҳон амалиётида қонун йўли билан белгиланадиган энг муҳим масалалардан биридир. Жаҳондаги барча мамлакатлар, ахборот-кутубхона фондларида электрон нашрларнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши сабабли, нашрларнинг мажбурий нусхаси ҳақида қонун ишлаб чиқиш ва уни жорий қилишга катта эътибор қаратмоқдалар. Кўпчилик мамлакатлар эса, нашрларнинг мажбурий нусхаси таркибини яхшиланиши, янгиланиши ҳамда уларни етказиб берувчилар ва қабул қилиб олувчилар ўртасидаги муносабатларни доимо тартибга солиб, бошқариб турилиши сабабли, нашрларнинг мажбурий нусхаси ҳақида қабул қилган ўз қонунларини қайта кўриб чиқмоқдалар ҳамда уларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритмоқдалар.

Нашрларнинг мажбурий нусхаси ҳақидаги қонун хоҳ анъанавий қоғозга босилган бўлсин, хоҳ электрон китоблар ва даврий нашрлар, электрон маълумотлар базаси каби шаклларда бўлсин - барча давлат рўйхатидан ўтказувчи муассасалар учун зарур бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатдир.

Ушбу қонуннинг яратилиши Республикада куйидаги-ларни амалга оширишда жуда катта аҳамиятга эга: ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси асосида, халқаро ҳуқуқ принциплари ва меъёрларига мос ҳолда шакллантирилган миллий ахборот-кутубхона фондини ҳуқуқий жиҳатдан бошқариш ва ривожлантиришни таъминлаш:

- ёш авлоднинг интеллектуал эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган ҳужжатларнинг мажбурий нусхасини шакллантиришда ҳаммага мақбул бўлган ҳуқуқий принципларни белгилаш;

- аҳолининг ахборотлардан эркин фойдаланиш ҳуқуқлари-

ни кафолатлаш ҳамда фойдаланувчиларга ахборот-кутубхона хизмати кўрсатиш;

Миллий фонднинг тўлиқ сақланишини таъминлаш

Қонун ахборот-кутубхона муассасаларига миллий ахборот-кутубхона фондларини (электрон нашрларни ҳам қамраган ҳолда) мумкин қадар тўлиқ ва сифатли шакллантириш ва бутлаш (комплектлаш)га, шунингдек, уларни аҳолининг кенг фойдаланиши учун тақдим этишга имкон туғдиради.

Буларнинг барчаси нашрларнинг мажбурий нусхаси тизимининг барча асосий, муҳим масалаларни ҳал қилиб берадиган ва ахборот-кутубхона институтларини ахборот қашшоқлигидан ҳимоя қила оладиган қонун зарурлигини тасдиқлаб турибди.

Шунингдек, ношир ташкилотлар билан ахборот-кутубхона муассасалари ўртасида биргаликдаги ҳаракат йўналишларини, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди ҳамда ҳужжатларнинг мажбурий нусхасига алоқадор молиявий манфаатларни ҳимоя қилган (сақлаган) ҳолда белгилаб беради. Нашрларнинг мажбурий нусхаси ҳақидаги Қонун Республика миллий ахборот-кутубхона фондларини шакллантириш, уни келажак авлодлар учун сақлаб қолишга ҳамда аҳолининг ундан эркин фойдалана олишига хизмат қилади.